

Usuzování z příkázání

Jan Štěpán

Každý etický kodex je prezentován jako nějaký soubor imperativů – pozitivních či negativních. Tento soubor je zpravidla aspoň částečně uspořádaný. Dobrým příkladem takového kodexu je Desatero příkázání. To skutečně obsahuje imperativy pozitivní (příkazy) i negativní (zákazy) a vykazuje explicitní uspořádání dané pořadovým číslem, pomocí něž Normotvůrce podává příkázání v pořadí sestupném podle závažnosti i závaznosti, tj. síly.

Chceme-li se dobrat nějakých důsledků z daných imperativů spolehlivě, musíme se obrátit na logiku, aby nám poskytla příslušná pravidla odvození.¹ A zde naráží sama logika na zásadní problém s verifikací takových úsudků, byť intuitivně platných.

Základními povinnostními kategoriemi jsou muset, nesmět a smět. Odpovídají věrně tzv. deontickým modalitám příkaz, zákaz a povolení, které pak můžeme chápat po řadě jako deontickou nutnost, deontickou nemožnost a deontickou možnost. Vyskytují se v jazykových výrazech, které obecně nazýváme normy. Ty, i když vzniknou modifikací – ať už pravdivé či nepravdivé věty – nejsou ani pravdivé, ani nepravdivé. Zřejmě tedy nelze dospět k normě klasickým deduktivním odvozením. Přesto se zde bez jisté logické teorie neobejdeme. Obecné požadavky, které na normy klademe či které si s normami spojujeme, vyjadřujeme ve významových postulátech – „axiomech“. Ty jsou, spolu se svými důsledky, základem pro usuzování nad povinnostmi. Nelze je ale obecně využívat všechny současně, což je další ze zvláštností logické složky nauky o povinnostech.

Uvedené korespondující povinnostní kategorie se v obou případech vztahují na nějakou aktivitu nějakého subjektu, přičemž tomu subjektu mohou předepisovat konání nebo nekonání té aktivity. Není rovněž výjimkou udávat k nim podmínky aplikace a také některé časové limity (4. příkázání).

¹ Detailněji viz např.: J. ŠTĚPÁN, „Usuzování nad povinnostmi,“ in *Časopis pro právní vědu a praxi* 17, č. 1 (2009): 27-32.

Uvedené kategorie nejsou vzájemně nezávislé, lze je na sebe převádět, jsou vzájemně definovatelné. Tato definovatelnost vyjadřuje přirozené intuice, které si s těmito modalitami spojujeme. Představují šest následujících významových postulátů.

Zvolíme-li za výchozí modalitu příkaz, pak zákaz nějaké aktivity je totéž jako příkaz nekonat tu aktivitu a povolení nějaké aktivity je totéž jako neexistence příkazu nekonat tu aktivitu.

Zvolíme-li jako výchozí modalitu zákaz, pak příkaz nějaké aktivity je totéž jako zákaz nekonat tu aktivitu a povolení nějaké aktivity je totéž jako neexistence zákazu konat tu aktivitu.

Zvolíme-li povolení za primární modalitu, pak příkaz nějaké aktivity je totéž jako neexistence povolení nekonat tu aktivitu, a zákaz je totéž jako neexistence povolení konat tu aktivitu.

Aplikací těchto definic – významových postulátů, tj. prostým nahrazením normy tvaru levé strany normou tvaru pravé či deduktivním krokem, získáme normu nejen ekvivalentní, ale i ekvipotentní. To není samozřejmé pro jiné aplikace postulátů či pravidel.

Z těchto definic je zřejmé, že v deontologii musíme pracovat se dvěma druhy negace. Jedna z nich je klasická, vztahuje se na předepisovanou aktivitu ve smyslu konat/nekonat. Druhá je deontická a týká se existence normy. Právě proto, aby dávala smysl, je vhodné uvažovat normy jako součást nějakého kodexu. Norma, která se v kodexu vyskytuje, je považována za platnou, tj. závaznou. Norma, která se v kodexu nevyskytuje, je považována za neplatnou, nicméně dle uvedených principů lze z takové skutečnosti dovést platnou normu tvaru, který umožňuje příslušné pravidlo-definice.

Odtud ale plynou první problémy zásadního druhu. Když budeme uvažovat pro začátek prázdný kodex a aplikujeme pravidla založená na definicích vycházejících ze zákazu a povolení současně, dostaneme se do sporu. Protože je kodex prázdný, pak pro jakoukoliv pevně zvolenou aktivitu v něm není norma, která by tu aktivitu zakazovala, tudíž lze dodat její povolení. Zároveň ale v kodexu není ani norma, která by tu aktivitu povolovala, tudíž lze dodat normu, která ji zakazuje. Při simultánním provedení budou v kodexu dvě normy, jimž nelze současně vyhovět, protože táž aktivita se povoluje a zakazuje. Takže každou úvahu vycházející z definic deontických modalit můžeme vést pouze po jedné z těchto linií, jinak se dostaneme do konfliktu.

Pro danou aktivitu, daný subjekt a případně danou iniciační podmínku lze zformulovat čtyři normy: příkaz konat, zákaz konat (tj. příkaz nekonat), povolení konat a povolení nekonat. První dvě jsou neslučitelné v kontrárním smyslu. Nelze je klást současně, nejvýše jednu z nich. Pro další úvahy je zřejmě třeba respektovat tento princip bezespornosti, totiž že nelze totéž jednání témuž subjektu současně příkazovat i zakazovat (ani v případných slabších variantách, z nichž jedna byla zmíněna výše), protože subjekt je tak uvržen do nerozhodnutelné situace. Budiž to hlavní významový postulát logické teorie povinností.

Poslední dvě, tj. povolení konat a povolení nekonat, jsou slučitelné, subkontrární a přinejmenším implicitně se vyskytují pro většinu aktivit v prakticky každém kodexu. Vyskytují-li se v daném kodexu obě normy explicitně, říkáme, že regulované jednání je normativně indiferentní.

Vztah mezi příkazem a povolením, jakož i mezi zákazem a povolením nekonat, je subalterností. Je-li kladen příkaz, lze klást i povolení. Je-li kladen zákaz, lze klást i povolení nekonat.

Příkaz a povolení nekonat, jakož i zákaz a povolení, jsou neslučitelné v kontradiktorickém smyslu. Je-li kladeno jedno, nelze klást druhé. Totéž je jinak formulováno ve výše uvedených definicích.

Dalším normativním jevem, který se zřetelně projevuje v subalternosti, je síla norem. Je zřejmé, že když můžeme např. na základě daného příkazu klást i povolení téže aktivity, jde o oslabení výchozí normy, její platnost se tím ale neruší. Autorita, která klade normy – normotvůrce – může deklarovat některé normy jako silnější oproti ostatním. Odvozením, které není prostou aplikací definice, se tato síla dále zmenšuje, jak je to zřejmé právě při subalternosti.

Povinnostně nároková transformace norem nabízí další deontickou modalitu. V případě příkazů týkajících se binárních vztahů lze zavést modalitu – „právo (nárok) na“. Např. „děti mají právo na rodičovskou výchovu a péči právě tehdy, když rodiče mají povinnost vychovávat a pečovat o své děti.“ Jde tedy o jistý druh konverze deontického operátoru – konverzi povinnosti v nárok či naopak, což simultánně znamená konverzi aktérů vztahu, který je obsahem normy. Jedná se přitom vždy o vztah minimálně binární, který se ale zpravidla jeví jako, řekněme „primárně“, binární. I když jde o vztah více než dvoumístný, ke zmíněné konverzi aktérů dochází právě v té části vztahu, která se jeví jako „primárně“ binární. Tak v případě čtyřmístného vztahu, který je základem normy(!) „Sókratés dluží Asklépovi kohouta za uzdravení“, dojde při

deontické konverzi povinnosti v nárok také k simultánní konverzi „pravých“ aktérů a pouze jich, žádných dalších, i když jsou zde další dva parametry. Dostáváme tak (opět!) normu: „Asklépios má nárok na kohouta od Sókrata (jako jeho dluhu) za uzdravení.“

Procedura, kterou lze ověřovat úsudky, jejichž premisy obsahují aspoň jednu normu a závěr je normou, spočívá v tzv. ontologické interpretaci norem.²

Za normativní systém budeme považovat jakýkoliv uspořádaný soubor norem, které jsou jednak zadány explicitně, jednak jsou přítomny implicitně – jako potenciálně odvoditelné. Kritériem uspořádání je tzv. *síla* norem, exaktně určená např. číslem priority (vyšší přirozené číslo značí nižší prioritu; číslování začíná číslem 1), a normativní dedukce – pro implicitní normy. Explicitní normy nesmí být v rozporu s normativně deduktivními principy.

Normativní systém můžeme chápat jako popis určité transformace jistého reálného systému na systém cílový; speciálně můžeme takto pohlízet i na kteroukoliv jednotlivou normu. Reálný systém připouští libovolné stavy věcí. Norma tyto stavy hodnotí jako žádoucí nebo nežádoucí a podle toho je transformuje. Přiřazuje tedy stavu věcí v reálném systému takový stav věcí, který je v závislosti na jejím charakteru ideální, tj. obecně jiný stav věcí, který se od původního stavu věcí liší provedením *minimálního* počtu nutných změn.

Proberme tento proces detailněji. Omezme se při této formulaci na normy hypotetické, protože je to případ obecnější i přirozenější. Elementární výrokové složky podmíněné normy libovolného typu vymezují prostor pro interpretaci jako množinu stavů, v nichž ty složky jsou nebo nejsou splněny. Tento prostor se dále zužuje pouze na takové stavy, v nichž je splněna podmínková složka. Právě těmto stavům pak přiřazujeme stavy odpovídající typu normy, čímž modelujeme cílový systém. Ostatní stavy zůstávají nezměněny, neboť není důvod je měnit, norma se k nim nevztahuje. Přiřazení by se mělo provést zhruba následujícím způsobem: 1. pro příkazovací normy by měly vybraným stavům odpovídat pouze takové stavy, v nichž je splněn obsah normy; 2. u zakazovacích normy by to měly být stavy, v nichž (pozitivně chápaný) obsah normy splněn není; 3. interpretace povolovací normy by měla být konstruována

² Podrobně např.: J. ŠTĚPÁN, „An Interpretation of the Logic of Norms,“ *AUPO Philosophica* 4 (2000); nebo v širším kontextu: J. ŠTĚPÁN, *Logika a právo*, 3. vydání, Praha: C. H. Beck, 2011.

jako doplněk interpretace zakazovací normy; 4. normu povolující opačné jednání bychom interpretovali jako komplement interpretace příkazovací normy.

Nyní je na místě připomenout, že deontické modality rozlišujeme na silné, tj. příkaz a zákaz, a slabé, tj. dovolení. Je jistě oprávněné klást při interpretaci na silné modalities silnější požadavky. Proto nechť u těchto modalit jsou interpretující relace jednoznačné, tj. funkce. Interpretací pak vždy bude jistá třída relací mezi stavy věcí.

Demonstrujme detailněji interpretaci silných deontických modalit – příkazu a zákazu. Interpretací budou v obou případech funkce, jejichž definičním oborem i oborem hodnot je množina všech stavů (možných světů) – příslušný logický prostor. Ty stavy, v nichž není splněna podmínka odpovídající normy, jsou pro interpretaci irelevantní, a proto je z dalších úvah vypustíme. Tyto stavy popisují vzhledem k interpretované normě společnou část reálného a cílového systému, k níž se norma nevztahuje, a tedy ji ani nemění. Doplněk tohoto zúžení je právě onou transformací, kterou norma popisuje. Stavům, v nichž je splněna podmínka normy a které tudíž odpovídají reálnému systému (protože obsah normy v nich případ od případu splněn je nebo není), je přiřazován právě takový stav, v němž je splněna jak podmínka, tak obsah normy (pro příkaz), resp. jeho negace (pro zákaz), tj. stav odpovídající cílovému systému. Při tomto postupu se řídíme principem maximálně jedné změny. Taková minimální realizace však nemusí být jediná. V tom případě je interpretujících funkcí více. Prověřujeme-li následně platnost nějakého složitějšího vztahu, pak musí být splňován všemi takovými funkcemi.

Pro každý normativní systém a tedy speciálně i pro kterýkoliv etický kodex vyžadujeme splnění jistých metodologických náležitostí, z nichž i pro aplikace nejpodstatnější je již zmíněná bezespornost. Systém, aby byl bezesporný, nesmí obsahovat dvojici sporných norem, tj. takových, které ukládají příslušnému subjektu neproveditelné jednání. To může být třeba případ dvojice kontrárních či kontradiktorických norem regulujících totéž jednání. Je asi málo pravděpodobné, že se taková situace vyskytne explicitně. Ale jelikož součástí systému jsou i normy odvoditelné, nelze pak takovou možnost vyloučit (a jak bude ještě ukázáno, může taková situace nastat i při plnění norem). Pak je spor rozhodnutelný jen tehdy, jsou-li příslušné normy různé síly (priority), kdy silnější norma „přebíjí“ – ruší normu slabší, jinak je systém bezcenný.

Svým způsobem skutečně zvláštní případ však nabízí již zmiňovaný normativní systém. Jedná se o Desatero přikázání, které je vysoce kompaktním, dobře a zřetelně hierarchicky vystavěným normativním systémem. Jeho jednotlivé normy jsou ohodnoceny přirozenými čísly ve smyslu výše uvedeném, tj. každá následující norma je slabší než předcházející. To je jistě dobré vodítko pro volbu jednání každého uživatelského subjektu, i když systém obsahuje některé duplicity. O takovéto přesnosti si stávající právní normativní systémy mohou nechat leda zdát.³

Přehlednost daná malým počtem deseti norem je, zdá se, příznivá i pro kontrolu bezespornosti tohoto normativního systému. A skutečně, žádná dvojice explicitních norem nedává bezprostředně důvod k pochybnostem o bezespornosti. Skrývá však past, která se objeví teprve při bližším ohledání.

Dodržíme-li totiž při aplikaci Desatera aspoň některé logické principy, jsou přikázání 5.–10. vlastně fakultativní. Mohou být totiž snadno rušena aplikací čtvrtého (a tedy vzhledem k nim silnějšího) přikázání „cti otce svého i matku svou, abys dlouho živ byl a dobře ti bylo na zemi.“ Přitom pozoruhodný na tomto paradoxu je fakt, že právě čtvrté přikázání je jedinou explicitně hypotetickou normou v celém tomto normativním systému. Všechny ostatní normy Desatera jsou kategorické. Proto aplikace 5.–10. přikázání, jako vztažená k přikázání čtvrtému, jakož i aplikace tohoto přikázání samotného, je tedy výhradně věcí svobodné volby subjektů těchto norem.

Problém je ve stanovení priority aktuálního „rodičovského“ přikázání, ať už je v rozporu s některým z 5.–10. přikázání nebo ne. Mělo by mít zásadně prioritu vyjádřenou číslem vyšším než deset, a tedy být slabší než kterékoliv z přikázání kanonických. Přesto při snaze dodržet čtvrté přikázání zde vždy může dojít ke konfliktu, protože „ctít otce i matku“ prostě „stojí vysoko“. A navíc s tou nutkavou a zcela světskou podmínkou!

Z logických pozic lze připojit ještě dvě související poznámky. První spočívá v použití povinnostně nárokové transformace. V pojednáváném případě lze tedy přikázání přeformulovat na toto právo: Rodiče mají nárok na úctu svých dětí, které chtějí být dlouho živы a mít se dobře na zemi. A právo (v uvedeném smyslu) je právem pouze tehdy, když se využívá. Takže „budiž slyšena i druhá strana“ – pouze využívá-li ro-

³ Viz též J. ŠTĚPÁN, „Bezespornost normativních systémů,“ in *Věda, poznání, komunikace*, Praha: Filosofie, 2004.

dič tohoto svého práva aktivně, může dojít ke sporu, využívá-li jej navíc zcestně.

Zcestné využívání spočívá v tom, že čtvrté přikázání je interpretováno jako norma zmocňující rodiče vydávat normy téže síly, tj. s prioritou 4 (což je ovšem logická chyba). Nic takového však není explicitně zmíněno, proto je takový postup interpretační zvůli. Jinou cestou lze dojít k témuž „čistěji“ uživatelskou definicí, která chápe úctu jako bezmeznou, slepou poslušnost.

Ale poznamenejme ještě potřetí, že volba formy úcty k rodiči nesmí překročit určitou mez danou prvním přikázáním, které v jedné z biblických formulací zní „Nebudeš mít bohů mimo mě.“ Tedy potom už by se jednalo o modloslužbu. A bezesporost je – snad – zachráněna.

Protože výše uvedené úvahy vycházejí z nápadu inspirovaného zprostředkovanou zkušeností a není v nich nic kanonického, může být podnětné srovnání s „populárně oficiální“ (katolicko-teologickou) interpretací⁴ čtvrtého přikázání. V ní není žádné zmínky o aktivním („Povinnosti rodičů“) ani pasivním („Povinnosti k rodičům“) zneužití čtvrtého přikázání. V klauzuli „Povinnosti k spolupracovníkům“ se vyskytuje „odvozená“ podotázka: „Pamatoval jsem, že při vši úctě k nadřízeným je třeba více poslouchat Boha než lidi?“ Tj. v obou pozicích vztahu mezi rodiči a dětmi se vůbec nepředpokládá žádná z forem zneužití čtvrtého přikázání. A i onen výslovný případ jako by odkazoval spíše na obecné chápání Ježíšova „... co je císařovo, císaři, a co je Boží, Bohu.“⁵ Tudíž řeší jiný problém, jehož obecnou variantu si „nepřipouští“.

Nabízí se však ještě jeden – připustíme – velmi nekonvenční pohled. Čtvrté přikázání je hypotetickou normou, jejíž podmínky aplikace rovněž stojí za úvahou. Obsah klauzule „být dlouho živ a mít se dobře na zemi“ reprezentuje vysokou hodnotu, posuzujeme-li ji z pozic Starého zákona. Ale v intencích Nového zákona má hodnotu nulovou, ne-li zápornou. Pravý křesťan by proto tuto podmínku – jako cestu – „propustku“ k vlastnímu příkazu – neměl brát v potaz, tudíž – v tomto kontextu – ani nemá důvod „ctít otce svého a matku svou.“ Z tohoto hlediska je čtvrté přikázání vlastně neúčinné, jako by ani neexistovalo, lze je tedy ze systému Desatera vypustit. Potom jednání tohoto obsahu není normo-

⁴ Viz KANCIONÁL, *společný zpěvník českých a moravských diecézí*, vydání pro olomouckou arcidiecézi: Praha 1999.

⁵ *Mutatis mutandis* in Mt 22,21; Mk 12,17; Lk 20,25 (ČEP).

váno vůbec a je morálně indiferentní, tj. platí současně „můžeš ctít otce svého i matku svou“ a „můžeš nectít otce svého i matku svou.“

Tento příklad snad dostatečně názorně demonstuje šíři i hloubku problému bezespornosti normativních systémů. Na druhé straně je to tak, že prostě: Bůh nám ukládá rozličné zkoušky a my v nich buď ob-
stojíme nebo neobstojíme. Připusťme, že s vodítkem Desatera je ob-
stát snazší.

Reasoning from Commandments

Key words: Philosophy; Logics; Ethics; Natural Law; Decalogue

Abstract: The concept of the normative system as a partially ordered set of norms is defined in the paper. Certain principles of deduction over norms and claims regarding the consistency of the normative system and the mode of the elimination of a contradiction are formulated. The problems of the consistency of normative systems are demonstrated with the example of the Decalogue, in particular the Fourth Commandment.

prof. PhDr. Jan Štěpán, CSc.
Katedra filozofie
FF UP
Křížkovského 12
771 80 Olomouc